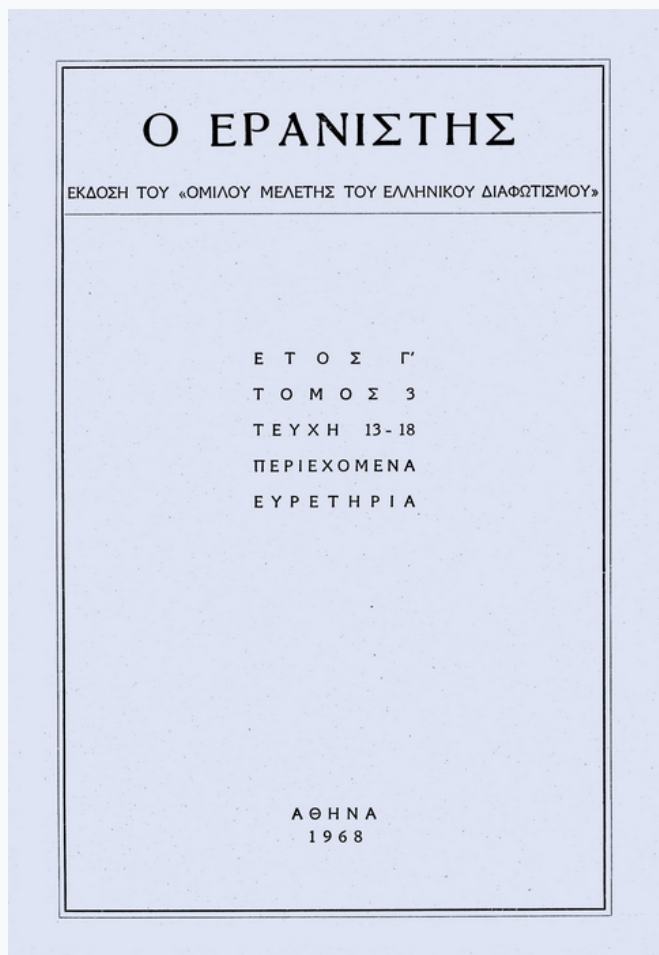

The Gleaner

Vol 3 (1965)

Το «Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως του Πολιτισμού εν Ελλάδι» του Α. Κοραή και οι δύο πρώτες εκδόσεις του

Αθ. Χατζηδήμος

doi: [10.12681/er.9456](https://doi.org/10.12681/er.9456)

Copyright © 2016, Αθ. Χατζηδήμος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Χατζηδήμος Α. (2016). Το «Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως του Πολιτισμού εν Ελλάδι» του Α. Κοραή και οι δύο πρώτες εκδόσεις του. *The Gleaner*, 3, 89–96. <https://doi.org/10.12681/er.9456>

ΤΟ «ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ, ΤΟΥ Α. ΚΟΡΑΗ ΚΑΙ ΟΙ ΔΥΟ ΠΡΩΤΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ

Τὸ «Υπόμνημα περὶ τῆς Παρούσης Καταστάσεως τοῦ Πολιτισμοῦ ἐν Ἑλλάδι»¹ εἶναι ἀπὸ τὰ πρῶτα γνωστὰ ἔργα τοῦ Κοραῆ. Σὲ πολλὰ γράμματα τοῦ ὁ Κοραῆς τὸ ἀναφέρει, δίνει πολλὰς λεπτομέρειες γιὰ τὶς δύο ἐκδόσεις του (1803 καὶ 1818), γιὰ τὸ κόστος τους, γιὰ τὰ ἀντίτυπα ποὺ τύπωσε, πῶς τὰ διάθεσε καὶ γιὰ τὴν ἀπῆχηση ποὺ εἶχε. Τὸ ἴδιο, ὅσοι ἀργότερα ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ, ἀφιερώνουν συχνὰ πολλὰς σελίδες στὸ «Υπόμνημα», καὶ μιλώντας γιὰ τὶς δύο ἐκδόσεις του παραπέμπουν στὶς «Ἐπιστολές» τοῦ Κοραῆ, ὅπου γίνεται λόγος γι' αὐτές.² «Ὅσοι ἀνατύπωσαν³ ἢ μετάφρασαν⁴ τὸ «Υπόμνημα», δὲ σημειώνουν

1. *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce, Lu à la Société des Observateurs de l'homme, le 16 Nivôse, an XI (6 Janvier 1803). Par Coray, Docteur en Médecine, et Membre de ladite Société.*

2. Δ. Θερεϊανός, Ἰ. Γεννάδιος, Γ.Γ. Λαδᾶς, Κ.Θ. Δημαρᾶς.

3. Πιστὴ ἀνατύπωση τίτλου καὶ κειμένου βρίσκεται στὸ βιβλίο *Lettres inédites de Coray à Chardon de la Rochette* (1790 - 1796), Paris Librairie de Firmin-Didot et Cie, 56, Rue Jacob, 56, 1877.

4. Πρωτομεταφράστηκε γερμανικὰ ἀπὸ τὸν C.J. Iken, ποὺ τύπωσε τὴ μετάφραση αὐτὴ στὸ βιβλίο του *Hellenion. Uber Kultur, Geschichte und Litteratur des Neugriechen, von C. J. S. Iken, PD erstes Heft* (καὶ μόνον) *I. Allgemeine Einleitung. II. Korai's Denkschrift. Nebst drei Abbildungen in Steindruck und einer Tabelle.* Leipzig F. Q. Brockhaus 1822, σ. 121 - 208.

Ἀπὸ τῆ σ. 209, ὑποσημειώσεις σχετικές μὲ τὸ «Υπόμνημα». Ἑλληνικὰ μεταφράστηκε καὶ τυπώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἀθήνα στὰ 1853 ἀπὸ τὸν Ἀναστάσιο Κωνσταντινίδη: *Υπόμνημα Περὶ τῆς Παρούσης Καταστάσεως τοῦ Πολιτισμοῦ ἐν Ἑλλάδι, Συνταχθὲν μὲν Γαλλιστὶ καὶ ἀναγνωσθὲν εἰς τὴν ἐταιρείαν τῶν ἀνθρωποποιητητῶν, τῇ 16 Νιφειώδους ἐν ἔτει ΙΑ'.* (Τῇ 6 Ἰανουαρίου 1803). Ὑπὸ Ἀ. Κοραῆ Δόκτορος τῆς Ἱατρικῆς καὶ Μέλους τῆς αὐτῆς Ἑταιρείας. Μεταφρασθὲν δὲ ἐπὶ Ἀναστασίου Κωνσταντινίδου. Ἐν Ἀθήναις Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Χ.Ν. Φιλαδέφως, (Παρὰ τῇ Πύλῃ τῆς ἀγορᾶς, ἀριθ. 420), 1853, καὶ στὰ 1890 ἀπὸ τὸ Δ. Θερεϊανό, ποὺ τὸ τύπωσε στὸ Παράρτημα Δ' τοῦ τρίτου τόμου (σ. μζ') τοῦ ἔργου του: *Ἀδαμάντιος Κοραῆς ὑπὸ Δ. Θερεϊανοῦ, Ἐκτυποῦται ἀναλώμασι τοῦ Οἰκονομίου Κληροδοτήματος. Τόμος Τρίτος. Ἐν Τεργέστη. Τύποις τοῦ Αὐστροουγγρικοῦ Λόγδ, 1890.*

ώστούσο από ποιά έκδοση έγινε ή ανάπτυωση ή ή μετάφραση. Έτσι επι-κράτησε γενικά ή γνώμη πώς οί δύο εκδόσεις είναι ολόιδιες και δέ δια-κρίνονται ή μιὰ από τήν ἄλλη¹. Για τή γνώμη αὐτήν ὑπεύθυνος εἶναι, ὡς ἓνα σημείο, ὁ ἴδιος ὁ Κοραῖς, πού στά 1818 στίς 9 τοῦ Σεπτεμβρίου ἔγραφε στό φίλο του Ἰ. Ρῶτα : «Μετατυπώνω τήν ὥραν ταύτην τὸ *Mémoire sur l'état de la civilisation en Grèce*, καὶ βάλλω τὸ αὐτὸ ἔτος 1803, διὰ νὰ νομίζεται ἐκ τῆς πρώτης τυπώσεως, καὶ ὄχι μετατύπωσις» (Δαμαλᾶ, Γ', σ. 89). Συνετέλεσε ὅμως πολὺ καὶ ἡ σπανιότητα τοῦ φυλλαδίου, πού στάθηκε ἐμπόδιο στήν ἀντιπαραβολή τῶν δύο ἐκδόσεων.

Ἐτυχε νὰ ἔχω στή βιβλιοθήκη μου τὰ δύο σπάνια αὐτὰ φυλλάδια (τὴν έκδοση τοῦ 1818 τὴ χρωστῶ στήν εὐγενική προσφορά τοῦ Γ.Γ. Λαδᾶ). Ἡ ἀντιπαραβολή τους δείχνει πὼς ἔχουν ἀρκετὲς διαφορὲς ἀνάμεσά τους, πού ἐπιτρέπουν εὐκολὰ νὰ ἀναγνωρίζει κανεὶς τὴν κάθε έκδοση. Πρὶν σημειώσω παρακάτω τίς διαφορὲς αὐτές, παραθέτω πολὺ σύντομα περικοπὲς ἐπιστολῶν τοῦ Κοραῖ, ἀφιερωμένες ἀποκλειστικά στοὺς τύπων καὶ τὴ διάθεση τοῦ «Ὑπομνήματος».

Για τὴν έκδοση τοῦ 1803 ὁ Κοραῖς, γράφοντας στὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου, σημειώνει τὰ παρακάτω :

1. Ὁ Ἀπ. Δασκαλάκης, Ὁ Ἀδα-μάντιος Κοραῖς καὶ ἡ Ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων, Ἀθήναι 1965, σελ. 170, ση-μειώνει : «Οὕτω εἶναι δύσκολον νὰ δια-κρίνη τις σήμερον ἂν ἀντίτυπον τι προέρ-χεται ἐκ τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ 1803 ἢ ἐκείνης τοῦ 1818». Καμμιά ἔνδειξη δὲν ἔχουμε πὼς ἂν ἔβαζε στὴ νέα έκδοση τὴν πραγματική χρονολογία, θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει τὴν ἄδεια τῆς Ἐταιρείας τῶν Ἀνθρωποτηρητῶν, ὅπως τὸ ὑποθέτει καὶ ὑποστηρίζει ὁ Δασκαλάκης. Πιθα-νότερο φαίνεται ὅτι ὁ Κοραῖς δὲ θέλησε νὰ βάλει ἄλλη χρονολογία, γιατί θὰ ἔπρεπε νὰ τὴ συμπληρώσει μὲ νέες πλη-ροφορίες γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ γένους ὡς τὰ 1818, καὶ ἐνδεχομένως νὰ ἀπαν-τήσῃ στίς ἀντιρρήσεις τοῦ Bartholdy. Ὁ ἴδιος ὁ Κοραῖς, ὅταν τοῦ ζήτησε ὁ Iken στά 1819 νὰ τὸν βοηθήσῃ σὲ μιὰ τέτοια ἐνημέρωση, ἀρνῆθηκε λέγοντας πὼς ἡ κατάσταση τῆς ὑγείας του δὲν τοῦ

ἐπέτρεπε τέτοια ἐργασία καὶ συμβού-λευσε στὸν Iken νὰ ἀποταθῇ στὴ Βιέννη, στὸ Θεόκλητο Φαρμακίδη, στὸν Κοκκι-νάκη καὶ τὸν Πῶπ (βλ. *Hellenion*, σ. 213). Ἀπὸ τὰ 1803 κίόλας ὁ Κοραῖς εἶχε σκοπὸ νὰ τυπώσῃ ἓνα δεύτερο συμ-πληρωματικὸ ὑπόμνημα. Στίς 13 τοῦ Γενάρη 1803 γράφει στὸ Βασιλείου : «Ὅταν, φίλε, λάβῃς τὸ ὑπόμνημα, παρα-καλῶ σε νὰ σημειώσῃς τὴν ἐποχὴν τῶν ἐν αὐτῷ λεγομένων καὶ ἀπὸ ταύτης καταχερῶν εἰς τὸ ἐξῆς νὰ μὲ κοινωῇς ὅσα ἔρχονται εἰς εἰδήσίν σου περὶ Ἑλλά-δος [...]. Αἱ σημειώσεις αὗται συσσω-ρευόμεναι μὲ τὸν καιρὸν δύνανται νὰ μὲ χορηγήσωσιν ὕλην δευτέρου ὑπομνή-ματος ἤτοι καλόν, ἂν δὲν σὲ ἦτο ὀχλη-ρόν, νὰ μὲ τὰ σημειώσῃς εἰς χωριστὰ φυλλάρια, διὰ νὰ τὰ ἔχω πρόχειρα, καὶ νὰ μὴν ἀναγκάζωμαι νὰ τὰ ζητῶ εἰς τὰς ἐπιστολάς...» (Δαμαλᾶ, Α', σ. 369 - 370).

Στις 13.1.1803 : «Ἐζήτησα τὴν ἄδειαν νὰ τὸ τυπώσω, καὶ μὲ τὴν ἔδωκαν ἀπὸ φιλανθρωπίαν [...]· πλὴν μὲ συνθήκην τοῦ νὰ τυπώσω μόνον ὀλίγα καὶ διὰ μόνην τὴν Ἑλλάδα, καὶ ὄχι νὰ μοιράσω ἀπ' αὐτὰ εἰς τοὺς Παρισίους. Ὅθεν καταγίνομαι τώρα εἰς τὸν τύπον, τοῦ ὁποίου τὴν δαπάνην νὰ πέμψῃ ἔγραψα τὸν Σπανιολάκην. Ὅταν τελειωθῇ θέλω σὲ πέμψει τινὰ ἀντίτυπα» (Δαμαλᾶ, Α', σ. 368)

Στις 23.2.1803: «Περὶ δὲ τοῦ ὑπομνήματος, ἔμεινε καὶ αὐτὸ ἀτελείωτον διὰ τὴν ἀρρωστίαν μου· μ' ὅλον τοῦτο τελειώνει ὁ τύπος του πρὸς τὸ τέλος τῆς ἐβδομάδος· καὶ ὅταν ραφθῶσι τὰ ἀντίτυπα, θέλω σὲ στείλει μίαν δωδεκάδα διὰ τῆς Διλιγέντζας, παρεκτὸς ἂν ἔχῃς κανέν' ἄλλον τρόπον ἀδάπανον νὰ τὰ λάβῃς αὐτοῦ. Εἶναι σχεδὸν 70 ἕως 80 σελίδας ἕκαστον εἰς μῆκος τὸ λεγόμενον ὄγδον» (Δαμαλᾶ, Α', σ. 373).

Στις 9.3.1803: «Σήμερον σὲ πέμπω διὰ τῆς Διλιγέντζας μίαν δωδεκάδα ὑπομνημάτων. Ζητῶ παρὰ σοῦ, φρόνιμε φίλε, ταύτην τὴν χάριν. Ὅταν ἡ τύπωσις ἡγγίξῃ πρὸς τὸ τέλος, δὲν ἐξεύρω ποῖος ἐνθουσιασμός ἐμβήκεν εἰς τὴν κεφαλὴν μου, καὶ μ' ἐκίνησεν εἰς τὸ νὰ προσθέσω μίαν προσφωνητικὴν ἐπιστολὴν εἰς τοὺς δύο τοὺς καταβαλόντας τὴν δαπάνην· ἔπειτα [...] ἐσυλλογίσθην μὴ βλάψω τοὺς ἀνθρώπους [...]. Ὅθεν διὰ νὰ προλάβω τὰ ἐνδεχόμενα, ἔγραψα πρὸς αὐτούς, καὶ προσμένω τὴν ἀπόκρισίν των διὰ νὰ ψαλιδίσω τὴν ἐπιστολὴν ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα, ἐὰν δὲν τὴν θέλωσι. Διὰ τοῦτο μήτε εἰς κανένα ἐδῶ δὲν ἔδωκα ἀκόμῃ κανέν. Πρῶτος εἶσαι σὺ εἰς τὸν ὅποιον τὰ πέμπω [...]. Ἐγὼ τὸ ἔκαμα μάλιστα ἐπειδὴ αὐτὰ εἶναι διωρισμένα νὰ μοιρασθῶσι καὶ ὄχι νὰ πωληθῶσι [...]. Εἰς τὴν ἰδικὴν σου δωδεκάδα ἐπρόσθεσα ἄλλα τρία, τὰ ὅποια σὲ παρακαλῶ νὰ πέμψῃς εἰς Βιένναν τὴν Ἀουστριακὴν ἀπὸ μέρους μου πρὸς τὸν Ἀργέντην, διορίζων αὐτὸν νὰ κρατήσῃ ἐν δι' ἑαυτόν, καὶ ἀπὸ τὰ λειπόμμενα νὰ δώσῃ ἐν τὸν ἀρχιμανδρίτην Γαζῆν, τὸ ἕτερον τὸν Ἰωάννην Φρόνιμον» (Δαμαλᾶ, Α', σ. 376 - 377).

Στις 5.4.1803 : «Κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν σου ἔπεμψα τρία ἀντίτυπα τοῦ ὑπομνήματος (δὲν εἶχον περισσότερα) πρὸς τὸν Βενιαμίν...» (Δαμαλᾶ, Α', σ. 380).

Στις 6.4.1803: «Ἐλαβον τέλος πάντων καὶ τὴν ἀπὸ Λιβόρνου προσδοκωμένην εἴδησιν. Ψαλιδίσματα δὲν χρειάζονται· ὅθεν ὅσα σ' ἔμειναν ἀπὸ τὰ ὑπομνήματα, δύνασαι νὰ τὰ δίδῃς ἀψαλιδίστα. Ἄν ἔχῃς χρειαν περισσοτέρων, πρόλαβε νὰ ζητήσῃς παρὰ τοῦ Ζωσιμᾶ ἢ τοῦ Σπανιολάκη πρὶν τὰ μοιράσωσιν. Αὐτὰ εἶναι εἰς τὸν δρόμον, καὶ δὲν θέλουν βραδύνει νὰ τὰ λάβωσι» (Δαμαλᾶ, Α', σ. 383).

Για την έκδοση του 1818 ο Κοραΐς γράφει στο φίλο του Ίάκωβο Ρώτα τα παρακάτω :

Στις 20.6.1818: «Εἰς καλὸν ἐνθυμήθην τὸ Mémoire. Δὲν μ' ἔμειναν ἀπ' αὐτὸ πλὴν μόνον 3 ἢ 4 ἀντίτυπα· καὶ μοῦ τὰ ζητοῦσι πολλοί. Δὲν ἦτο τρόπος νὰ μετατυπωθῇ ἀπαράλλακτον, ὥς εἶναι, μὲ ἔξοδά μου, εἰς τὴν Λειψίαν ;» (Δαμαλᾶ, Γ', σ. 79).

Στις 9.9.1818 : «Μετατυπὼν τὴν ὥραν ταύτην τὸ Mémoire sur l'état de la civilisation en Grèce, καὶ βάλλω τὸ αὐτὸ ἔτος 1803, διὰ νὰ νομίζεται ἐκ τῆς πρώτης τυπώσεως, καὶ ὅχι μετατύπωνσις. Μόνον τριακόσια σώματα τυπὼν· ἀλλὰ δὲν ἐξεύρω πῶς πρέπει νὰ διαδοθῶσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα...» (Δαμαλᾶ, Γ', σ. 89).

Στις 13.11.1818 : «Ὅσα μοῦ ζητεῖς βιβλία θέλεις τὰ λάβειν ὁμοῦ μὲ τὸ Mémoire. Τὸ ὁποῖον μὴ φανερώσης κανένα ὅτι εἶναι μετατύπωνσις» (Δαμαλᾶ, Γ', σ. 99).

Στις 27.12.1818 : «Τὰ δὲ 234 ὑπομνήματα θέλεις οἰκονομήσειν, ὥς δύναται καὶ κρίνεις περὶ τῆς τιμῆς των. Καὶ δι' ὁδηγίαν σου λέγω ὅτι ἐτύπωσα μόνον 300, εἰς τὰ ὁποῖα ἐδαπάνησα τύπον χαρτίον καὶ ἔξοδα τῆς κιβωτοῦ φρ. 224,30, εἰς τρόπον ὥστε τὸ καθὲν σωματίον ἀξίζει 15 σχεδὸν σολδία. Εἰς αὐτὰ πρόσθετες καὶ ὅσα μέλλεις νὰ πληρώσης ἔξοδα τῆς Μασσαλίας καὶ τῆς Τεργέστης (τὸν Chaudoin ἔγραψα νὰ ἀσφαλίσῃ τὴν κιβωτὸν διὰ φρ. 400·) καὶ κατ' αὐτὰ διόρισε τὴν τιμὴν ὅσον καὶ ὅπως θέλεις. Τοῦτο μόνον σὲ παρακαλῶ, νὰ μὴ φανερώσης κανένα ὅτι εἶναι δευτέρα τύπωνσις, ἀλλ' ὅτι εἶναι λείψανα τῆς πρώτης ἐκδόσεως, διὰ τὸ ὁποῖον ἐφύλαξα εἰς τὸν τύπον καὶ τὸ αὐτὸ ἔτος 1803» (Δαμαλᾶ, Γ', σ. 101 - 102).

Καὶ πραγματικὰ ὁ Κοραΐς φρόντισε ὁ τίτλος στὴν ἐκδοση 1818 νὰ μὴν παραλλάξῃ, καὶ οἱ δύο ἐκδόσεις νὰ ἔχουν τὸν ἴδιον ἀριθμὸ σελίδες. Εἶναι ἀδύνατο νὰ ξεχωρίσεις τὸν τίτλο τοῦ 1803 ἀπὸ τοῦ 1818, ἂν δὲν ἔχεις μπροστὰ σου καὶ τὶς δύο τὶς ἐκδόσεις· καὶ σ' αὐτὴν ἀκόμα τὴν περίπτωση, πολὺ δύσκολα διακρίνεις πῶς τὰ στοιχεῖα τοῦ Mémoire εἶναι ἴσως μιὰ ἰδέα πιὸ μεγάλα στὴν ἐκδοση 1803, ἐνῶ τὰ στοιχεῖα τοῦ τίτλου στὴν ἐκδοση 1818 εἶναι γενικὰ πιὸ μαῦρα (βλ. πιν. 3). Τὸ ἴδιο ὁμοιες εἶναι οἱ ἀφιερωτικὲς ἐπιστολές. Τὰ ἴδια κοσμήματα, τὰ ἴδια στοιχεῖα, ἀπαράλλαχτη ἢ σελιδοποίησις· μόνον τὰ γράμματα στὴν ἐκδοση 1818 εἶναι λίγο πιὸ μαῦρα καὶ ὁ Κοραΐς ἔχει κάνει μιὰ διόρθωση στὸ δέκατο στίχο τῆς δεύτερης σελίδας, ὅπου τὸ «à nous y encourager» τῆς πρώτης ἐκδοσης ἔγινε «de nous y encourager» στὰ 1818.

Ἀπὸ τὴν πρώτη ὅμως σελίδα τοῦ κειμένου βρίσκουμε κιόλας στὸν

ἸΑΘ. Χατζηδημιος, ΤΟ "ΥΠΟΜΝΗΜΑ,, ΤΟΥ ΚΟΡΑΗ

σελ.	Inc. έκδ. 1803.	Inc. έκ. 1818.	σελ.	Inc. έκδ. 1803.	Inc. έκδ. 1818.
2.	de sortir	considérations	34.	langues	moins lire
3.	nation.	des efforts	35.	qu'au	tous les
4.	jadis	avait	36.	tel point	sement
5.	point	y naît	37.	tour,	êtes
6.	des Grecs	dont ils	38.	des personnes	de leur
7.	tous ces	abandonnés	39.	et les	moyens
8.	connoissance	point	40.	la destitution	qu'ils
9.	A ces études	A ces études	41.	Les François	plus que
0.	se bournoit	chevêque	42.	pour instruire	propagé
1.	moeurs	prisonnière	43.	des Grecs.	pour les
2.	ties isolées	prenoit	44.	la vanité	opérés
3.	expérimentale	par deux	45.	de l'égalité	soit
4.	des	sophiques	46.	une valeur	aucun
5.	niement de	circonstances	47.	des temps	en état
6.	nombre	novation	48.	temps,	seront
7.	nir ces	nir ces	49.	semblèrent	sins, prirent
8.	capital	capital	50.	sous le joug	à pénétrer
9.	Mais en	l'étude	51.	Les héros	sation des
0.	partie	vu même	52.	ce que	anciens
1.	coeur de	prouvant	53.	chacune	plus puissamm
2.	préparer	entre les	54.	lution morale	n'étoient
3.	autre	Porte	55.	main de	le peu de
4.	gouvernement	ropéens.	56.	aussi étendu	livres
5.	trons	un jour	57.	beaucoup de	enfance,
6.	cette	insulaires	58.	L'ai déjà dit	d'une manière
7.	premier	qu'ils	59.	rance. Vers	de collèges,
8.	pour la	voituriers	60.	point les	mente leur
9.	versels	pour les	61.	tion de leur	quelques
0.	toujours	navigateurs	62.	nées, les Grecs	qu'ils avoien
1.	famille	maintenant	63.	trie, si je	vérité ..
2.	gaieté	les rendre	64.	velle patrie	mencée à tout
3.	affaires	et possèdent	65.	zèle de vos	de l'Europe ;
			66.	un peu	nation,

Σελίδα

Σελίδα

- (4) ..ne manquera pas à nous y encourager
9. ..ceux indispensables pour le culte
11. ..importante, c'est-à-dire, à regarder
15. ..les ouvrages dont je viens de parler
22. ..qu'on pouvait battre, qu'ils les avaient en effet battus
33. ..a dû nécessairement modifier les effets.
39. ..(les moins pauvres) et les moins corrompus
42. ..d'avoir le plus contribué à la dégradation
46. ..mais je leur rends aussi justice si je crois
49. ..ceux qui survivaient à cette horrible exécution
57. ..par la simple lecture, penser & agir

(11)

mœurs, et au traitement aussi indigne qu'impolitique que les Grecs essayoient de la part de leurs conquérans, fit qu'une très-grande partie de la nation se regarda toujours comme prisonnière de guerre et jamais comme esclave (1). Il n'étoit donc pas difficile de prévoir, comme je viens de l'observer, qu'un pareil état de choses n'attendoit pour changer que le concours de quelques circonstances favorables.

Il est bien remarquable que une de ces circonstances fut précisément cette époque à jamais mémorable, où l'esprit de la partie éclairée de l'Europe, fatigué des systèmes, et de cette méthode scholastique d'enseigner les sciences, qui n'étoit pas encore totalement abandonnée, a senti la nécessité de se frayer une nouvelle route, et de n'y prendre pour guide, que l'observation fidelle et scrupuleuse des faits. Cette heureuse découverte a conduit bientôt les Européens à une autre non moins importante, c'est-à-dire, à regarder nos connoissances, non comme des par-

(1) Cette observation n'a point échappé à l'Anglais Eton, que j'ai déjà cité. En parlant des Grecs modernes, il dit (vol. 11, pag. 72), *Tels que de généreux coursiers, ils rongent leur frein; et le joug qui pèse sur eux, les indigne. Qu'ils parviennent à le secouer, ils s'avancent à grands pas dans la carrière de la gloire.*

- (4) ..ne manquera pas de nous y encourager
9. ..ceux qui sont indispensables pour le culte
11. ..importante, celle de regarder
15. ..les deux ouvrages dont je viens de parler
22. ..qu'on pouvait battre, puisqu'ils les avaient en effet battus
33. ..a dû nécessairement se modifier
39. ..les moins pauvres et les moins corrompus parmi les Grecs.
43. ..d'avoir le plus contribué à la dégénération
46. ..mais je leur rends aussi la justice de croire
49. ..ceux qui avaient survécu à cette horrible exécution
57. ..par la simple lecture, agir et penser

(11)

prisonniers de guerre, et jamais comme esclave (1). Il n'étoit donc pas difficile de prévoir, comme je viens de l'observer, qu'un pareil état de choses n'attendoit pour changer que le concours de quelques circonstances favorables.

Il est bien remarquable qu'une de ces circonstances fut précisément cette époque à jamais mémorable, où l'esprit de la partie éclairée de l'Europe, fatigué des systèmes, et de cette méthode scholastique d'enseigner les sciences, qui n'étoit pas encore totalement abandonnée, a senti la nécessité de se frayer une nouvelle route, et de n'y prendre pour guide que l'observation fidelle et scrupuleuse des faits. Cette heureuse découverte a conduit bientôt les Européens à une autre non moins importante, celle de regarder nos connoissances, non comme des parties isolées les unes des autres, mais comme les divers rameaux d'un grand arbre comme les divers compartimens d'un vaste édifice, dont on n'ap-

(1) Cette observation n'a point échappé à l'Anglais Eton, que j'ai déjà cité. En parlant des Grecs modernes, il dit (vol. 11, pag. 72), *Tels que de généreux coursiers, ils rongent leur frein; et le joug qui pèse sur eux, les indigne. Qu'ils parviennent à le secouer, ils s'avancent à grands pas dans la carrière de la gloire.*

MÉMOIRE

SUR L'ÉTAT ACTUEL

DE LA CIVILISATION

DANS LA GRÈCE,

Par la Société des Observateurs de l'homme,
le 16 Nivôse, an XI (6 Janvier 1803).

P A R C O R A Y,

DOCTEUR EN MÉDECINE, ET MEMBRE DE
LADITE SOCIÉTÉ.

MÉMOIRE

*Sur l'état actuel de la civilisation
dans la Grèce.*

Si l'on peut observer avec fruit l'état d'une nation, c'est principalement à l'époque où cette nation dégénère des vertus de ses ancêtres, comme aussi à l'époque où elle se régénère ; dans ces deux cas, l'observateur se trouve placé à un point de vue qui peut lui fournir des leçons utiles à l'humanité, en offrant à ses yeux l'enchaînement des causes qui détruisent, ou qui favorisent la civilisation des hommes.

Ces causes doivent être plus ou moins nombreuses, plus ou moins efficaces ; selon que le peuple chez lequel une pareille révolution s'opère, est plus ou moins éloigné d'autres nations civilisées, plus ou moins favorisé par le climat, plus ou moins avancé dans la civilisation qu'il va perdre, ou reculé dans l'état de barbarie dont il s'efforce

A

MÉMOIRE

SUR L'ÉTAT ACTUEL

DE LA CIVILISATION

DANS LA GRÈCE,

Par la Société des Observateurs de l'homme,
le 16 Nivôse, an XI (6 Janvier 1803).

P A R C O R A Y

DOCTEUR EN MÉDECINE, ET MEMBRE DE
LADITE SOCIÉTÉ.

MÉMOIRE

*Sur l'état actuel de la civilisation dans
la Grèce.*

Si l'on peut observer avec fruit l'état d'une nation, c'est principalement à l'époque où cette nation dégénère des vertus de ses ancêtres, comme aussi à l'époque où elle se régénère ; dans ces deux cas, l'observateur se trouve placé à un point de vue qui peut lui fournir des leçons utiles à l'humanité, en offrant à ses yeux l'enchaînement des causes qui détruisent, ou qui favorisent la civilisation des hommes.

Ces causes doivent être plus ou moins nombreuses, plus ou moins efficaces, selon que le peuple chez lequel une pareille révolution s'opère est plus ou moins éloigné d'autres nations civilisées, plus ou moins favorisé par le climat, plus ou moins avancé dans la civilisation qu'il va perdre, ou reculé dans l'état de barbarie dont il s'efforce de sortir. A ces

A

τίτλο τόσο χτυπητὲς διαφορὲς, πού ἡ ἀναγνώριση τῆς ἐκδοσης γίνεται πολὺ εὐκόλη.

α) Τὰ στοιχεῖα στὴν ἐκδοση 1803 εἶναι ἀρχαιοτέρου τύπου μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ s πού δύσκολα τὸ ξεχωρίζει κανεὶς ἀπὸ τὸ f, καὶ μὲ πολλὰς συντμήσεις· ἰδιαίτερα μετὰ τὴ σελίδα 22 πολὺ συχνὰ συναντοῦμε τὸ & ἀντὶ γιὰ τὸ et. Στὴν ἐκδοση 1818 τὸ s εἶναι τὸ γνωστὸ λατινικὸ s, ὅμοιο μὲ αὐτὸ πού χρησιμοποιεῖται καὶ σήμερα. Σὲ ὅλο τὸ κείμενο τὸ et γράφεται ὀλογράφως.

β) Στὴν καινούργια ἐκδοση, ὁ Κοραῆς ἄλλαξε τὴ στίξιν· ἀφαιρεῖ δηλαδὴ πολλὰ κόμματα καὶ ἰδιαίτερα ὅσα στὰ 1803 ἔβαζε συστηματικὰ πρὶν ἀπὸ τὸ qui.

γ) Ἡ σελιδοποίηση εἶναι διαφορετικὴ· ἐνῶ δηλαδὴ γενικὰ ὁ ἀριθμὸς στὶς σελίδες δὲν παραλλάζει (66) καὶ οἱ σελίδες ἔχουν τὶς ἴδιες σειρὲς (28), καμμιά σελίδα δὲν εἶναι ὅμοια στὶς δύο ἐκδόσεις. Ἄλλοτε οἱ σελίδες τῆς ἐκδοσης 1818 περιέχουν περισσότερο κείμενο (ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὴ σελίδα 25), ἄλλοτε περιέχουν λιγότερο (ἀπὸ τὴ σ. 26 καὶ πέρα). Στὴν τελευταία σελίδα (66), στὴν ἐκδοση 1803, εἶναι τυπωμένες δέκα ἐφτά σειρὲς (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὑποσημείωση), ἐνῶ στὴν ἐκδοση 1818 δέκα ἐννιά. Μονάχα ἡ σελίδα 16 τελειώνει στὴν ἴδια λέξιν, κι ἔτσι τὸ δεῦτερο τυπογραφικὸ (B) ἀρχίζει καὶ στὶς δύο ἐκδόσεις μὲ τὴν ἴδια συλλαβὴ «nir». Θεώρησα σκόπιμο νὰ παραθέσω ἐδῶ ἓνα πίνακα μὲ τὴν πρώτη λέξιν κάθε σελίδας, ἔτσι πού νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ βρῖσκει σὲ ποίαν ἐκδοση ἀνήκει ἀκόμα καὶ μιὰ σκόρπια σελίδα (βλ. πίνακα I).

δ) Μ' ὅλο πού, ὅπως εἶδαμε, ὁ Κοραῆς δὲν ᾔθελε μὲ κανένα τρόπο νὰ μαθευτεῖ πὼς τύπωσε καινούργια ἐκδοση στὰ 1818, δὲν μπόρεσε νὰ κρατηθῇ καὶ νὰ μὴν κάνει μερικὲς λεκτικὲς, συντακτικὲς ἢ γραμματικὲς διορθώσεις στὸ κείμενο τοῦ 1803 (βλ. πίνακα 2). Μὲ τὶς διορθώσεις αὐτὲς καὶ τὸ ὕφος γίνεται πιδ κομψὸ καὶ ἡ σκέψιν ἐκφράζεται μὲ περισσότερη ἀκρίβεια καὶ κυριολεξία.

Μερικὲς διορθώσεις εἶναι τόσο χτυπητὲς (σ. 15, 33, 39, 42, καὶ ἰδιαίτερα, 57), ὥστε ἐπιτρέπουν νὰ ἀναγνωρίσει κανεὶς ποίαν ἐκδοση εἶχαν στὰ χέρια τους ὅσοι ἀνατύπωσαν ἢ μετάφρασαν τὸ «Ὑπόμνημα».

Ἔτσι, ἡ ἀνατύπωση στὸ «Lettres inédites» ἔγινε ἀπὸ τὴν ἐκδοση τοῦ 1803¹. Ὁ Ἀναστάσιος Κωνσταντινίδης (1853) μεταφράζει ἀπὸ

1. Οἱ Brunet de Presle καὶ Egger τοῦ 1803, πού, σημειώνουν, δὲ βρίσκονται νὰ ἀγνοοῦν τὴν ἐκδοση τοῦ 1818 καὶ μιλοῦν μονάχα γιὰ τὴν ἐκδοση τοῦ 1803, πού, σημειώνουν, δὲ βρίσκονται πιά στὴ Γαλλία, ἐπειδὴ σύμφωνα μὲ τὸν ὅρο τῶν Ἀνθρωποθηρητῶν, τρα-

τὴν ἔκδοση τοῦ 1818 καὶ ἀποδίδει' σ. 18 «τὰ δύο μνημονευθέντα» (15), σ. 32 «νὰ λάβῃ διαφόρους τρόπους καὶ μορφάς» (33), σ. 36 «τῶν ἄλλων Ἑλλήνων» (39), σ. 53 «πράττοντες καὶ σκεπτομένους» (57).

Ὁ Θερεσιανός, ἀντίθετα, μεταφράζει ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ 1803 καὶ ἀποδίδει : σ. νε' «τὰ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν μνημονευθέντα» (15), σ. ξδ' «μετήλλαξε ὡς εἰκὸς τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς» (33), σ. οζ' «διανοοῦνται οἱ ἴδιοι καὶ πράττουσιν» (57).

Τέλος, ὁ Iken μεταφράζει ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ 1818 : σ. 143 «die beiden Werke» (15), σ. 165 «Denn die Revolution [...] musste sich [...] modificieren» (33), σ. 171 «und die am wenigsten ver der benen unter den Griechen geworden sind» (39), σ. 196 «handeln und denken» (57).

Τὸ ὅτι ὁ Iken εἶχε στὰ χέρια του ἀντίτυπο τῆς ἔκδοσης τοῦ 1818 μποροῦσε κανεὶς ἄλλωστε νὰ τὸ συμπεράνει καὶ ἀπὸ ὅσα γράφει στὸ σχόλιο καὶ τίς σημειώσεις πού τύπωσε στὸ «Hellenion» μετὰ τὸ κείμενο τοῦ ὑπομνήματος².

Ποῦ κυκλοφόρησαν οἱ δύο ἐκδόσεις τοῦ ὑπομνήματος ; Ἀπὸ τίς περικοπὲς τῶν ἐπιστολῶν, πού δώσαμε παραπάνω, φαίνεται πῶς ὁ Κοραῆς ἔστειλε τὰ περισσότερα ἀντίτυπα τῆς πρώτης ἔκδοσης στὸ Λιβόρνο, στοὺς Ζωσιμᾶ καὶ Σπανιολάκη γιὰ νὰ τὰ μοιράσουν. Δέκα πέντε ἀντίτυπα ἔστειλε στὸ Βασιλεῖο, στὴ Λυών, παρακαλώντας τον νὰ στείλει τρία στὴ Βιέννη, καὶ ὁ ἴδιος ἔστειλε ἄλλα τρία («δὲν εἶχον περισσότερα») στὸ Βενιαμίν. Ὅπως δὴποτε ὁμοῦς ὁ Κοραῆς —παρὰ τὸν ὅρο τῆς Ἑται-

βήχτηκε σὲ λίγα ἀντίτυπα καὶ μοιράστηκε ἔξω ἀπὸ τὴ Γαλλία (*Lettres Inédites*, σ. 447).

1. Οἱ ἀριθμοὶ μέσα στὴν παρένθεση παραπέμπουν στὶς ἀντίστοιχες σελίδες τῆς γαλλικῆς ἔκδοσης τοῦ ὑπομνήματος.

2. Ὁ Iken παραθέτει τὴν ἐπιστολὴ πού τοῦ ἔγραψε ὁ Κοραῆς στὰ 1819 στέλνοντάς του τὸ «Ἵπόμνημα». Καὶ αὐτὸς δὲν ξέρει πῶς ἔχει γίνῃ ἀνατύπωση καὶ νομίζει πῶς ἔχει στὰ χέρια του τὴν ἔκδοση τοῦ 1803, πού εἶναι, γράφει, σπανιότατη, γιὰτὶ δὲν κυκλοφόρησε στὸ ἐμπόριο παρὰ μοιράστηκε σὲ φίλους. Ὁ ἴδιος σημειώνει ἀκόμα πῶς στὰ 1803 στὴν «Allgemeine Zeitung»

(ἀριθ. 303 καὶ 310, 2 καὶ 9 τοῦ Δεκεμβρίου) δημοσιεύτηκαν μὲ τὸν τίτλο *Blicke auf die Neugriechen* ὀλόκληρα κομμάτια τοῦ ὑπομνήματος, χωρὶς ὁμοῦς νὰ ἀναφέρεται ἢ προέλευσή τους. Ἔτσι, τὸ «Ἵπόμνημα» πρωτογνωρίστηκε ἀπὸ τίς ἐπικρίσεις τοῦ Bartholdy καὶ ἀπὸ ἓνα δημοσίευμα στὰ 1807 στὸν «Neuen Deutschen Merkur» (τ. Β', σ. 252). Σ' αὐτὸ ὁ συντάκτης παραθέτει κι ἄλλα κομμάτια ἀπὸ τὸ «Ἵπόμνημα» καὶ ἀποκαλύπτει πῶς τὰ δημοσιευμένα στὴν «Allgemeine Zeitung» εἴταν παρμένα ἀπὸ τὸ «Ἵπόμνημα». Ὁ Iken προσθέτει πῶς σίγουρα ὁ συντάκτης τοῦ «N.D. Merkur» θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε ἓνα ἀντίτυπο τοῦ ὑπομνήματος.

ρίας τῶν Ἀνθρωποποιητῶν— μοίρασε ἀντίτυπα στοὺς φίλους του στὸ Παρίσι καὶ στὴ Γαλλία (βλ. Δαμαλά, Α', σ. 376) καὶ κράτησε ἀρκετά, ἀφοῦ στὰ 1818 τοῦ μένουν ἀκόμα τρία - τέσσερα. Ἡ πρώτη ἐκδοσὴ δὲν πούληθηκε, μὰ μοιράστηκε στοὺς φίλους τοῦ Κοραΐ, καὶ στὸ περιβάλλον τῶν Ζωσιμᾶ καὶ Σπανιολάκη. Τὰ περισσότερα ἀντίτυπα ἀπὸ τὴ δευτέρη ἐκδοσὴ (234 ἀπὸ τὰ 300 ποὺ τύπωσε) τὰ 'στείλει ὁ Κοραΐς στὴν Τεργέστη, στὸ Ρῶτα, γιὰ νὰ τὰ πούλησει, καὶ τὰ ὑπόλοιπα τὰ μοίρασε ὁ ἴδιος.

Τὸ «Ἑπόμνημα» θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς σύγχρονους καὶ τοὺς μεταγενέστερους μιὰ φλογερὴ συνηγορία γιὰ τὸ ἐλληνικὸ γένος, μιὰ φιλοσοφικὴ ἔρευνα καὶ ἐρμηνεία («τῶν ἐθνικῶν καὶ πολιτικῶν περιπετειῶν τοῦ ἐλληνικοῦ γένους» (Θερειανός). Νομίζω ὥστόσο πῶς στὸ «Ἑπόμνημα» ὁ Κοραΐς προσπάθησε κυρίως νὰ ἀπαντήσῃ σὲ θεωρητικὰ προβλήματα ποὺ ἀπασχολοῦσαν τοὺς ἱστορικούς, φιλοσόφους καὶ πολιτικούς τῆς ἐποχῆς καὶ ποὺ εἶχαν ἄμεση ἐπίπτωση στὴ μελλοντικὴ τύχη τῆς Ἑλλάδας. Τὰ προβλήματα αὐτὰ εἶταν σχετικὰ μὲ τὸ ἂν ἔχει τὴ δυνατότητα ἓνα ἔθνος, ποὺ κατὰ κάποιον τρόπο ἔχει ξεπέσει, ἔχει ἐκφυλισθεῖ, καὶ ποὺ ἔτσι δὲν ἔχει πιά τὴν ἐγγύηση τῆς («εὐγενοῦς») καταγωγῆς, ἂν ἔχει τὴ δυνατότητα ἓνα τέτοιο ἔθνος νὰ ἀναπτυχθεῖ καὶ ἂν ἀξίζει νὰ ἐλευθερωθεῖ¹.

Μὲ τὸ «Ἑπόμνημά» τοῦ ὁ Κοραΐς² προσπάθησε νὰ δείξῃ ὅτι τὸ ἐλληνικὸ γένος παρουσιάζει καὶ ὁ λ α ς ἀρκετὰ σημεῖα ποὺ μαρτυροῦν τὴ ζωτικότητά του καὶ ἐγγυοῦνται τὴ μελλοντικὴ του ἀναγέννηση. Ὁ ἴδιος ὁ Κοραΐς ἔγραφε: «Je présente ici le tableau actuel de mes compatriotes, et non l'apologie de leurs erreurs passées». Καὶ σ' ἓνα γράμμα τοῦ στὸ Βασιλείου συμπληρώνει: «Ἄλλον σκοπὸν δὲν εἶχα

1. Τὴν ἀποψη αὐτὴ γιὰ τὴν Ἑλλάδα τὴν εἶχαν ὑποστηρίξει πολλοὶ (Pauw κ.ά.). Καὶ ὁ Μεγάλος Φρειδερίκος, ἀπαντώντας στὸ Βολταῖρο, ἔγραφε: «Les Grecs pour lesquels vous vous intéressez si vivement sont, dit-on, si avilis, qu'ils ne méritent pas d'être libres». Τὸ ἴδιο θὰ ὑποστηρίξει πολὺ πιὸ διεξοδικὰ ἀργότερα ὁ Bartholdy.

2. Στὰ 1800 κιόλας ὁ Κοραΐς, στὸ Ἑπομνηματικὸν περὶ Ἀέρων, Ὑδάτων, Τόπων (σ. CXX, σημ. 1), ἀπαντών-

τας στὸν Pauw, ἔλεγε: «D'après le philosophe Hippocrate tous les peuples sont plus ou moins susceptibles de sortir de la détresse où leurs fautes les ont plongés. Mais d'après le philosophe Pauw... il faudrait en excepter les Grecs modernes. Chez eux, si l'on en croit ce philosophe, l'ignorance et la superstition ont jeté des racines si tenaces et si profondes, qu'aucune force ni aucune puissance humaine ne sauraient les extirper».

παρά να δείξω, ότι τοῦ γένους ἡ κατάστασις ἥλλαξε» (Δαμαλᾶ, Α', σ. 374). Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ ποὺ ἄρχισε νὰ γίνεται «χωρὶς ἐξωτερικὴ βοήθεια» σημαίνει πὼς ἡ ἀναγέννησις τοῦ γένους ἄρχισε νὰ συντελεῖται καὶ εἶναι ἀδύνατον νὰ πισωδρομήσει. Δίνοντας ὁδηγίαις στὸ Βασιλεῖον, πῶς νὰ ἀπαντήσῃ στὸν Bartholdy, ὁ Κοραΐς γράφει : «Ἔϊναι χρεῖα, φίλε μου, (καὶ πρόσεχε καλὰ, νὰ ζήσης εἰς τοῦτο, ὡς κεφάλαιον οὐσιῶδες), νὰ ἀπορρίψῃς πάντα δισταγμὸν περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ γένους, τῆς νῦν τε καὶ τῆς μελλούσης, καὶ νὰ παραστήσῃς τὴν ἀναγέννησίν του, ὡς πρᾶγμα φανερόν, ὡς πρᾶγμα φε·νάζον, εἰς ὀλίγα λόγια ὡς πρᾶγμα ἀποδεδειγμένον» (Δαμαλᾶ, Α', σ. 688).

Ἀθ. Χατζηδημὸς